

ПРО ПРОБЛЕМУ МАРШРУТУ ПОХОДУ НА СХІД КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ХОРОБРОГО

© Білецький А.В., 2008

Здійснено спробу переглянути традиційні погляди на маршрут східного походу Святослава Хороброго на Хазарію. На основі аналізу джерел, здійсненого багатьма вченими, пропонується маршрут по Дніпру через Чорне і Азовське моря на Дон і Волгу.

The article deals with the intent to review the set approaches to the route of eastern march of Sviatoslav the Brave to Khazaria. On the basis of modern approaches the route is suggested along the Dnipro to the Don and Volga through the Black Sea and the Sea of Azov.

Сьогодні в історичній науці є багато положень і тверджень, які, незважаючи на усю здавалось би свою аксіомність в недалекому минулому, вимагають перегляду. Одним з таких тверджень є пролягання маршруту східного походу князя Святослава Хороброго на Хазарію через ріку Оку. По суті маршрут цього походу через Оку став хрестоматійним, оскільки він відображений на усіх картах енциклопедичних довідників, а також історичних атласів. Ще сто років тому російський академік А. Шахматов [1. с. 716 – 729] висловив сумніви щодо ймовірності цього маршруту походу князя Святослава на Схід, хоч йому опонував М. Грушевський [4. с. 459], який обстоював традиційну точку зору, про що я вже згадував у своїй попередній роботі [24. с. 27].

По новому в значно ширшому контексті розглядає цю проблему на сучасному етапі, підтримуючи точку зору А.А. Шахматова, В.Б. Білінський [6. с.209 – 213]. Хоча спеціально присвячених цій темі праць не так вже й багато, тим не менше історики, що займались киево-руським періодом і дотичними до цього періоду темами, оминати цю проблему не могли. Незважаючи на усю, як уже згадувалось вище, хрестоматійність цього маршруту, хотілось би підкреслити, що навіть ті історики, які були прихильниками цієї теорії, висловлювались на її користь з певними сумнівами і обережністю, на що були свої причини, і про що буде сказано нижче. До таких істориків можна віднести В.В. Мавродіна і М.І. Артамонова. Необхідно відзначити, що багато істориків, які безапеляційно стоять на позиціях оксько-вольського напрямку походу, а це І.М. Шекера і Л.М. Гумільов, у своїй аргументації посилаються на праці вищеназваних дослідників. На цих же позиціях стоїть А.М. Сахаров, який безпосередньо займався дослідженням військової і дипломатичної діяльності князя Святослава Хороброго, також, як уже згадувалось, прихильником цієї точки зору був М.С. Грушевський. Але тут є одна особливість: погляди Грушевського необхідно розглядати тільки в контексті полеміки з Шахматовим, що є дуже важливо. Необхідно також виділити з цієї групи вчених Л.М. Гумільова, який немало доклав зусиль до пошуків і конструювання нових аргументів на користь цієї теорії. Загалом фактично уся стара російсько-радянська (в тому числі українська радянська) і сучасна російська, з невеликими винятками, історіографія підтримує оксько-вольський напрямок походу князя Святослава на хазар. Фундаментом, на який спирається їхнє твердження, є літописне повідомлення “ПВЛ” під 6472 (964) р. Невеликими винятками є дослідники, які стоять на позиціях заперечення цього напрямку походу. Це вже згадувані А.А. Шахматов і В.Б. Білінський, а також Т.М. Калініна. При тому, незважаючи на значну кількісну перевагу у таборі прихильників окського напрямку, аргументи дослідників, які заперечують цей напрямок, є доволі вагомими. Тому, щоб визначити справжній напрямок походу князя Святослава Хороброго на Хазарію, необхідно розглянути і проаналізувати дані і аргументи кожної зі сторін.

Як уже було згадано, найголовнішим аргументом походу на Оку є літописне повідомлення “ПВЛ” під 6472 (964) р. [11. с. 46–47]. Значну частину наукового доробку російського академіка А.А. Шахматова становить аналіз і вивчення повідомлень руських літописів. Окреме дослідження

Шахматов присвятив згадуваному повідомленню під 964 роком про появу князя Святослава на Оці під назвою “Южные поселения Вятичей”. Під час свого дослідження вчений керується логікою необхідності такого гаку в маршруті походу Святослава, оскільки до головної цілі походу, яким було Нижнє Поволжя, з Києва можна було дійти значно коротшими шляхами. Тим більше, на думку автора, ціль походу на Оку ні з повідомлення, ні з якихось логічних міркувань є абсолютно незрозумілою. Відштовхуючись тільки від цього повідомлення, А. Шахматов логічно доводить відсутність мотивації походу на в'ятичів, для підкорення яких вистачило б просто розгромити Хазарію, що в кінцевому підсумку і було зроблено. А тому він робить висновок: “В виду этого мы решительно склоняемся к мысли о том, что лежащий перед нами летописный текст значительно испорчен” [1, с. 718]. Хотілось би звернути увагу на тезу Шахматова про випадковість зустрічі Святослава з в'ятичами. Наскільки обдумано про це говорить академік, підтверджується його подальшими словами про те, що Святослав набрів (переклад з літописного “налезе”) на в'ятичів під час походу. Складається враження як зі слів академіка, так і самого літописного повідомлення, що Святослав навіть не здогадувався про існування в'ятичів загалом і на Оці зокрема. Про це детальніше згодом. Далі, для перевірки свого припущення А. Шахматов піддає філологічному аналізу багато літописних повідомлень з 6472 [964] по 6475 [967] включно. Внаслідок цього аналізу він доходить висновку про штучність вставки в літописний текст повідомлення “И иде на Оку реку и на Волгу [11, с. 46–47.] [1, с. 721]”. Отже, А. Шахматов пропонує такий маршрут походу князя Святослава: “Святослав пошел на Дон, именно тем самым путем, каким ходили на Дон против половцев позднейшие Киевские князья” [1, с. 118]. Чим мотивує дослідник, за його висловом, „псування” літописного повідомлення. Причин, на його думку, є дві: по-перше, упорядник, що жив на початку XII ст., намагався первісний літописний текст втиснути в хронологічну сітку [1, с. 720]; по-друге, упоряднику на початку XII ст. нібито було відомо про те, що в'ятичі вже на той час жили на Оці, і „... это самое обстоятельство и повлияло на добавление, сделанное в текст статьи в 6472 года...” [1, с. 119]. Щодо першого припущення, необхідно відзначити, що А. Шахматов зовсім не пояснює причини і мотиви, які змусили упорядника до розбиття тексту по роках, яке призвело, за його словами, до багатьох „несообразностей”. Друга причина теж не переконлива, адже так зване переселення в'ятичів з середнього чи нижнього Дону на Оку, за словами того ж Шахматова, мало відбутись вже за пам'яті цього упорядника („... Вятичи сидели в X или даже в первой половине XI столетия южнее, чем в конце XI и начале XII столетия, ... [1, с. 727]). Тому для нього це мала бути цілком природна відсутність прив'язки до Оки. Тим більше, якби переселення все ж таки відбулося, то про нього упорядник мав нагоду згадати згідно з хронологією. Безумовно, що в такому випадку є незрозумілим чи то для упорядника початку XII століття, чи для історика початку XX століття, так це прив'язка в'ятичів до Волги. Хоча Шахматов говорить про існування в'ятичів як про доконаний факт і абсолютно не розуміє, яке відношення до них має Волга, „...но зачем же было упоминать о Волге, до которой никогда не доходили Вятские поселения?” [1, с. 118]. Причому вчений в дивний спосіб забуває про аналіз цього ж повідомлення, згадуваний у своїй попередній праці, з якого випливала абсолютна випадковість зустрічі Святослава з в'ятичами під час походу на хазар, що ставала очевидно навіть з розпитувань Святослава, хоча він був не першим з русів, хто ходив в хазарську сторону (через Оку, згідно з А. Шахматовим). Та й для А. Шахматова географічне знаходження в'ятичів є абсолютно не визначеним, коли він говорить, що вони жили „где-нибудь около Дона”. Такі утруднення вченого легко пояснюються тим, що аналіз повідомлень нібито свідчить про існування поселень в'ятичів у X – XI ст. на середньому і нижньому Доні. А на початку XII століття – на Оці. Але ні одна з археологічних культур ні на Дону, ні на Оці не ідентифікується як слов'янська, що підтвердив М. Грушевський [3, с. 5–6]. До честі А. Шахматова, необхідно відзначити, що він визнав необґрунтованість припущень Барсова щодо колонізації верхнього Дону в'ятичами з верхів'я Оки [1, с. 725]. Тим необґрунтованим припущенням, як не парадоксально, він намагається обґрунтувати свою тезу про те, що Святослав застає в'ятичів на Дону. Це й не дивно, адже в такий спосіб вбиваються два зайці, і версія Шахматова визнається правдивою, і населення верхньої Оки, а заодно і верхнього Дону, слов'янським.

Як уже зазначалось вище, М. Грушевський, спираючись на праці П.І. Якобія і А.А. Спіцина, говорить про відсутність слов'янських слідів на території ймовірного розселення в'ятичів. Більше

того, А.А. Спіцин на підставі археології взагалі відмовляє в'ятичам у причетності до слов'ян [3, с.5–6]. Що ж до знахідок Городцова (рунічних знаків) на території ймовірного розселення в'ятичів, що нібито підтверджують західнослов'янське походження цього племені, то їх можна пояснити проникненням на цю територію варягів (через Волгу на Оку), зв'язок яких із західними слов'янами є доведений [31, с. 90]. Крім того, М. Грушевський, як і А. Шахматов, аналізує літописне повідомлення в 6472–6473 роках. Він погоджується з Шахматовим про псування кимось цього повідомлення, але доходить висновку, що, „...коли зможемо видобути властиву зв'язь гадок, мусимо викинути В'ятичів з цього оповідання зовсім...” [3, с. 7]. В такий спосіб Грушевський доходить висновку, що вся розповідь про в'ятичів є окремою вставкою [3, с. 8]. По суті ця вставка цілого тексту про в'ятичів в повідомлення про похід на Хазарію стала причиною псування тексту. А можлива розбивка на дати (за Шахматовим) є прикриттям вставки тексту про в'ятичів. М.С. Грушевський абсолютно резонно відзначає безпідставність тверджень А.А. Шахматова про колонізацію Оки „степовою людністю”, вплив якої “мусимо представляти собі в повній аналогії з попереднім рухом в степи – як тоді слов'янська людність трималася з своїх давніших осад в напрямі полуднево-східнім, по ріках і торговельних дорогах...” [3, с. 9]. Слідом за Грушевським необхідно відзначити, що рух відбувався по торговельних дорогах. А непрохідність „бринських лісів” відзначив раніше А.А. Спіцин, на якого М.С. Грушевський і посилається [3, с. 5]. Так, Грушевський вказує прихильнику в'ятицької колонізації Оки з Півдня Д. Городцову на відсутність будь-яких археологічних даних. У кінцевому підсумку він схиляється до думки Спіцина про фінську основу в'ятичів.

Незважаючи на багато висновків, а це, по-перше, відсутність торгових доріг на Оку; по-друге, відсутність археологічного матеріалу (як сто років тому, так і тепер), який би вказував на присутність у цій місцевості слов'ян; по-третє, якщо А. Шахматов вказував, що вставка (про Оку) в літописне повідомлення має географічний характер, то М. Грушевський відзначав, що вставка стосувалась усього повідомлення як про Оку, так і про в'ятичів. Але наперекір своїм ґрунтовним висновкам, Грушевський далі переконаний, що похід Святослава йшов через Оку [4, с. 460]. В основі його переконань лежить повідомлення Ібн Хаукаля [5, с. 90–91], до аналізу якого Грушевський підійшов досить поверхово.

У цій ситуації є необхідність розглянути як точки зору, так і аргументи інших істориків на цю проблему.

Торговим шляхам, якими одночасно відбувались військові походи русів, присвячено немало наукового доробку В.В. Мавродіна. Так, у своїй праці „Начало мореходства на Руси” Мавродін, аналізуючи інформацію арабських мандрівників, доходить висновку, що у IX – X століттях русам на Схід був відомий тільки один водний шлях, який пролягав від Києва по Дніпру в Чорне море, далі на Дон (Танаїс) і Волгу, з якої – в Каспійське море [8, с. 22–28]. Цей маршрут підтверджує опис походу русів у 912 – 913 рр. на Каспійське море, який подає Аль-Масуді [9, с. 42–43], [8, с. 44–45]. Похід русів на Схід у 944 – 945 рр. також йшов через Чорне море, з тією лише різницею, що руси висадились на східному узбережжі Азовського моря і „от Тамани через степи присоединив к себе алан (осетин) и лезгов (лезгин), вышли к Дербенту, в Дагестан” [8, с. 57]. Про маршрут повернення русів з цього походу фактично нічого не відомо, крім того, що вони відійшли від Дербента в Каспійське море. В.В. Мавродін припускає, що вони повернулись на Русь [8, с. 60]. Залишається вслід за Мавродіном припустити, що на Батьківщину руси повернулись тим самим водним шляхом, яким були здійснені попередні військові походи. Отже, за письмовими джерелами, водний шлях обов'язково йшов через Чорне і Азовське моря, а також через Дон і Волгу.

Існував другий шлях на Схід, але пов'язаний тільки з Північчю [23, с. 99–100]. Це був так званий Волзький шлях, відомий нам з літопису. Але фактично можна вважати, що ні київські князі з військом, ні купці ніколи ним не користувалися [24, с. 16]. Необхідно відзначити, що в Мавродіна є певні взаємозаперечуючі згадки про Оку. Так, у праці „Начало мореходства на Руси” він, перелічуючи відгалуження шляхів з Дніпра, говорить, нічим не аргументуючи, про існування сухопутної дороги, що з'єднує верхів'я Дніпра і Оки [8, с. 60–61], то вже в наступному творі „Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности” він

говорить про „залозність”, тобто тупіковість Волго-Окського шляху [7, с. 39]. Очевидно, що шлях з Волги на Оку завершувався десь біля верхів'я останньої, що підтверджується археологічно. Якраз археологічні знахідки [7, с. 41], очевидно, змусили Мавродіна по суті заперечити існування транзитного шляху по ріці Ока. Хоча про його ймовірне існування він висловлювався дуже обережно.

Отже, Мавродін пристає до версії А.А. Шахматова про південно-східний напрямок походу Святослава. Суть сказаного ним навіть не міняє процитованого фрагмента з літопису, оскільки, на його думку, „... главной задачей был удар по Хазарии и только попутно, продолжая традиционную политику подчинения Киеву славянских племен, он “налезе Вятичи”. Тим більше, сам автор, спираючись на археологічні розкопки, говорить про існування ще одного торгового шляху у східному напрямку. Цей шлях пролягав вздовж Сіверського Дінця, Дону, Осколу і Сейму. Хоча є певні сумніви щодо пролягання маршруту походу по цьому шляху, про що буде сказано нижче. Але навіть такі, доволі обережні, висновки вченого не завадили І.М. Шекері стверджувати, з посиланням на нього, що маршрут Святослава пролягав по Десні, звідти на Оку і Волгу. Фактично одночасно з власним твердженням про те, що нібито Святослав першим проклав цю дорогу, він говорить про важливість водних торгових магістралей Східної Європи, Волги і Оки [14, с. 147]. Щодо Волги, то це безсумнівно. Але щодо Оки, то на підставі яких даних? Крім того, автор впадає в явний алогізм. Якщо цей шлях першим проторував Святослав, то про яку його важливість може йти мова. Тим більше, ніяких археологічних даних про транзитну торгівлю на Оці ні до Святослава, а ні під час його правління походів немає. Та й чи міг Святослав настільки ризикувати, йдучи в похід з чітко поставленою ціллю, піти абсолютно невідомою йому дорогою, або, тим більше, прокласти її вперше, ще й по суті в протилежному північно-східному напрямку замість південно-східного. Очевидно, цей висновок вчений зробив з аналізу літописного повідомлення про несподівану зустріч з в'ятичами, про що вже було сказано і чого бути не може, судячи з аналізу повідомлення, зробленого А. Шахматовим і М. Грушевським.

У цій ситуації виникає необхідність розглянути дані археології щодо географії торгових шляхів. Єдиним методом в археології, що допомагає визначити маршрут торгівлі і доріг, є знахідки монет. Найбільшими авторитетами в радянські часи були Г.Ф. Корзухіна, на яку посилається В.В. Мавродін, а також В.В. Кропоткін і В.Л. Янін. Підкреслюю, що у цій ситуації необхідно знати, чи існував транзитний шлях з Києва на Волгу через Оку. За В. Яніним метод визначення транзитності торгівлі і кінцевих її пунктів є простий. Оскільки основою будь-якої торгівлі є насамперед обіг грошової одиниці, а тому ні про яке перетворення цієї грошової одиниці в скарб чи прикрасу не може йтися. Отже, на місцях інтенсивної торгівлі чи транзитної, скарбів знаходять не так вже й багато, або вони взагалі відсутні [16, с. 73]. Основна ж маса скарбів з монет знаходиться на кінцевих пунктах великих торгових шляхів, або на тупикових відгалуженнях цих шляхів, що і підтверджує В. Янін [18, с. 88], говорячи, що Північно-Східна частина Русі не була транзитною частиною шляху між Західною Європою і Сходом на тій підставі, що на її території знайдено практично в два рази більше монет, ніж у Західній Європі. Хоча до цього мав цілком резонні заперечення В. Кропоткін [17, с. 73].

Але в подальшому, висновки В. Яніна є такими, що заперечують загально визнану і ним же підтриману методологію. Передусім це було видно на опублікованих ним картах [18, с. 102, 120, 131], на яких по суті показується один шлях проникнення східної срібної монети, власне, на Середнє Подніпров'я і Лівобережну Україну, це шлях через Волгу і Оку. Єдиний другий шлях, що визнається, – це шлях з нижнього Дону через Сіверський Донець, Сейм і Десну [18, с. 86]. Але цей шлях, за визначенням автора, існував тільки в кінці VIII – першій третині IX століття. У подальшому часі він вважає, що єдиний шлях, через який здійснювалась торгівля Києва зі Сходом, – це Окський шлях [18, с. 105]. Аргумент, яким автор намагається підтвердити свою версію, є твердження про те, що єдиними воротами, через які йшла торгівля, був Булгар, оскільки на його території знайдено достатню кількість скарбів, в той же час на території Хазарії від кінця VIII до початку XI століття по суті знайдено тільки два скарби. Тому Янін відкидає існування так званого „Хазарського шляху” (або південного), що йшов по Сіверському Дінцю, своєю чергою, якщо подивитись на карту скарбів кінця VIII – 900 років [8, с. 86, 102] в районі Булгару, то основна їх

маса зосереджена на ріках В'ятка і Кама, тупіковість чи то залозність яких як торгових шляхів є очевидною. Що ж до знахідок скарбів на середній Волзі в пізнішому періоді (900 – 970 pp.) [18, с. 120], то можливою причиною їх зариття є небезпека, що є однією з головних причин заривання скарбів взагалі [19, с. 78], пов'язана з ймовірним нападом русів (964 – 965 pp.).

Якщо судити по їхній географії, то ймовірний напад міг відбутись тільки з боку нижньої Волги. Хоча ті скарби могли бути залишені і пізніше, під час війни з Булгаром Володимира Святославовича (985 р.). Адже до описуваних подій ці монети могли бути в обігу, така можливість завжди визнається нумізматами, в тому числі В. Яніним [18, с.87] і В. Кропоткіним [15, с. 13] і Г.Ф. Корзухіною [19, с. 73].

Проти тверджень В. Яніна виступив В.В. Кропоткін, який на підставі нових археологічних даних чітко констатував, „...что основная масса дирхемов, найденых в раннихкладах южной части Восточной Европы, была привезена на Русь по Дону и Северному Донцу и уделов Хазарского каганата” [15, с. 15]. Більше того, керуючись вищенаведеною методологією нумізматики, В.В. Кропоткін доводить, що відсутність заритих скарбів на території Хазарського каганату якраз і є головною ознакою транзитної торгівлі. На основі цього, він в черговий раз робить висновок: „Следовательно, выводы некоторых историков о незначительном проникновении куфических монет на Русь южным Хазарским путем, основанные на топографии монетных находок, нельзя признать доказанным” [15, с. 18].

Очевидно, що тільки прискіпливий аналіз інформації, поданої В. Яніним, а також нові дані з археології, дали можливість В.В. Кропоткіну повністю розкритикувати цю „теорію” про шлях проникнення на Русь (територія Середнього Подніпров'я) куфічних монет. Необхідно відзначити, що вчений чітко підкреслює порушення методології дослідження В. Яніним [17, с. 75]. Крім того, він відзначає, що в своєму бажанні зробити Волзьку Булгарію центром торгівлі, а разом з нею прокласти торговий шлях по Оці на Середнє Подніпров'я, В. Янін не дає пояснення, як куфічні монети потрапили на середнє Поволжя, оминаючи Итиль і Хазарію, тим більше враховуючи залежність булгар від хазар [17, с. 75]. В кінці своєї статті автор, посилаючись на австрійського вченого Е. Цимбаура, говорить про те, що Волзька Булгарія випускала власну монету, зразки якої не було знайдено на Середньому Подніпров'ї, ні на Лівобережній Україні [17, с. 78]. Отже, ніякого Окського шляху, що через Десну чи через верхів'я Дніпра, що з'єднував би Булгар з Києвом, не було. Це дало можливість В.В. Кропоткіну знову таки обстоювати існування Південного хазарського шляху, тобто єдиними шляхами, по яких на Русь потрапили східні монети, були південний і південно-східний.

Необхідно відзначити також, що В. Кропоткін чітко вказав, що більша частина куфічних монет знайдена переважно за межами слов'янського ареалу в Східній і Центральній Європі [17, с. 73]. Очевидно, що серед неслов'янських територій малось на увазі Волго-Окське межиріччя. Враховуючи вищенаведений матеріал, не обгрунтованими є твердження В. Яніна про відсутність торгівлі вниз по Дніпру [18, с. 105].

Отже, поєднання даних з письмових і археологічних джерел дає нам два шляхи, що зв'язували Київ з Итилем: перший – це так званий хазарський шлях (сухопутний вздовж Десни і Сіверського Дінця) і другий – вниз по Дніпру до Чорного моря з подальшим відгалуженням на Азовське море – Дон і Волгу (водний шлях).

Намагаючись обгрунтувати Окський напрямок походу Святослава Хороброго, А.М. Сахаров [20, с. 41] посилається на статтю Б.А. Рибокова „Путь из Булгара в Киев”. Але Б.А. Рибоков говорить, що якщо і був торговий шлях по Оці, то він міг зв'язувати тільки, умовно кажучи, північно-східні країни Русі [21, с. 189]. Подальший аналіз академіком повідомлень арабських географів приводить до висновку, що цей шлях був абсолютно сухопутним, що знову ж таки повністю виключає з маршруту Оку [21, с. 190].

Звернути увагу на існування торгових шляхів нас змушують насамперед вирішення таких проблем, як можливість і зручність пересування війська, адже навіть на сучасному етапі розвитку повітряних засобів пересування значення наземних комунікацій у військовій тактиці і стратегії важко переоцінити. Тим більше, виняткове значення наземні комунікації мали в минулому,

зокрема, в X ст. Ми знаємо, що в ті часи в Європі і на Русі зокрема основу становило піше військо, тому велике значення мало знання коротшої дороги, яка забезпечувала б мінімальну витрату фізичних сил, тобто зберігала б максимальну боєздатність війська. Крім того, найважливішою умовою є забезпечення війська провіантом, а це означає, або везти його з собою, або грабувати місцеве населення (що в деяких випадках є ідеальним способом, оскільки не обтяжував армію зайвим вантажем, і це, своєю чергою, прискорювало і полегшувало пересування війська, забезпечуючи вже згадувану його боєздатність і мобільність, але знову ж таки за умови відсутності опору з боку місцевого населення). Якраз уже згадувані безлюдність і бездорожність виключали цей напрямок руху війська Святослава на Булгар, тим більше, що за підрахунками Рибаківа, рух по безлюдних і бездорожних місцях від Дону до Булгара тривав 29 днів [21, с. 190, 196]. Весь цей час військо, а йдеться про кілька десятків тисяч людей, потрібно було чимось годувати. Нагадаємо, що везти з собою провіант у зв'язку з практичною бездорожністю, не уявлялось можливим. Мобільність і боєздатність такої армії є більш, ніж сумнівною. Своєю чергою, талант Святослава як воєначальника і стратега не викликає сумнівів. Але навіть аргументи, висловлені Рибаківим, не переконали деяких російських вчених зокрема, Л.М. Гумільова. Він таки обов'язково для обґрунтування Окського напрямку намагався сконструювати і потім використати вигідну для цього політичну обстановку на Лівобережній Україні. Для цього Л.М. Гумільов, на підставі відсутності згадок про сіверян у руських літописах протягом 40–60-х рр. X ст., робить висновок про те, що вони вийшли з-під влади київського князя і, на його думку, визнали зверхність Хазарії, чим протиставилися Києву. Відверто кажучи, важко пояснити таку прихильність сіверян до хазар, відповідно зовсім не вмотивовану “ворожість” до Києва, чого Гумільов теж не пояснює. Якраз це, на його думку, стало причиною того, що Святослав пішов в обхід деснинсько-донецького шляху. Причому Святослав, як не дивно, пішов не таким вже й обхідним шляхом, вниз по Дніпру, а як це не парадоксально, зовсім у протилежний бік – аж до верхів'я Дніпра [13, с. 42]. Насамперед хотілось би зупинитись на тезі про так звану “ворожість” сіверян. Єдине, на що спирається Л. Гумільов, є стаття Ю.Ю. Шевченка [22, с. 51]. Але, як чітко встановлено археологією, західна подесенська частина сіверян в згадуваний період продовжувала залишатися під владою Києва [23, с. 350]. Отже, Святославу ніяка “ворожість” не заважала б піднятися по Десні вгору і відповідно, якщо б існував шлях з верхів'я Десни до верхів'я Оки, згідно з тим, як пропонує Гумільов, руси по ньому перетягнули би човни на Оку. Але, як чітко довів Ю.Ю. Шевченко, ніякого десненсько-окського шляху в VIII – X ст. не існувало [22, с. 48]. Склалась ситуація, коли Ока, а разом з нею і так звані в'ятичі, взагалі випадали. Залишався тільки десненсько-донецький сухопутний (хазарський) шлях, існування якого, як вже згадувалося, не викликає сумнівів. Для того, щоб перекрити цей шлях, і виникла необхідність зробити сіверян (і їх східну частину) “ворожими”, що мало стати першою причиною, а другою причиною, яка, на думку Гумільова, унеможлиблювала б рух руського війська через Донецькі степи, є хазарська кіннота [12, с. 211]. Хоча ця хазарська кіннота абсолютно не завадила руху печенігів [13, с. 44]. Очевидно, що тим більше вона не змогла б завадити спільному просуванню руського війська і печенізької кінноти.

Необхідно зазначити, що Гумільов на карті подає маршрут походу по так званому десненсько-окському шляху, якого, про що вже було сказано, не існувало. Гумільов посилається на М.І. Артамонова, який лише припускав ймовірність такого маршруту [10, с. 427 – 429]. Чому? Все стає зрозумілим, коли поглянути на карту. Адже одна справа – теоретизувати, чи говорити про маршрут походу з верхів'я Дніпра до верхів'я Оки. Друга справа – прокласти його по карті. Нереальність і неприродність цього маршруту стає просто-таки очевидною. Тим більше, ні археологічних, ні письмових даних про існування шляху, що з'єднував верхів'я Дніпра і верхів'я Оки чи навіть Волги, немає. Стає просто-таки незрозумілим, як за повної відсутності доріг, через непрохідні ліси та болота Л.М. Гумільов уявляв перенесення човнів з Дніпра на Оку [13, с. 42]. Чи може у такому випадку йти мова не просто про будь-яку боєздатність армії, чи про її існування взагалі після такого “переходу”. Правда, необхідно відзначити, що усю неймовірність такого переходу Гумільов теж уявляв, оскільки у попередній своїй праці “Древняя Русь и Великая степь”, він, уникаючи згадок про підйом по Дніпру, а також перехід на Оку, просто “застає” Святослава на Оці.

Враховуючи відомі нам дані, просто неймовірно припустити, щоб князь, який мав звичку попереджати своїх ворогів, в тому числі хазар, оголосивши їм війну, вирушив би в абсолютно протилежний бік, причому, не знаючи обхідної дороги, з тієї простої причини, що її не існувало. Успішність такого неймовірного обхідного маневру є більш ніж сумнівна. Адже раптовість такого удару нівелювалась вістю про напад з Волзької Булгарії. Єдине в чому Гумільов є правий, так це в тому, що сила русів полягала в лодіях. Про це свідчать усі попередні і наступні походи русів [9, с. 34 – 35, 58]. Навіть просування по існуючому сухопутному деснесько-донецькому шляху забирало більше часу і енергії (як вже згадувалось, це зайвий вантаж у вигляді возів з провіантом). Своєю чергою, грабунок місцевого населення по дорозі міг його вороже налаштувати, що тільки ускладнило б пересування війська. Як вже згадувалось, судячи з того, що цим шляхом на Русь проникала куфічна монета, то ним переважно користувались хазарські купці [22, с. 48]. Своєю чергою, шлях русів на схід прекрасно описаний в арабських джерелах (з Києва по Дніпру в Чорне море – Азовське море – Дін – Волга), причому, як вже згадувалось, цим шляхом користувались як руські купці, так і воїни. Цей шлях фактично не назвеш обхідним.

Чому ж все-таки сила русів полягала у човнах? Пересування по воді у човнах насамперед забезпечувало мобільність війська, а також блискавичність і раптовість нападу; по-друге, єдиним конкурентом (тай то тільки на Чорному морі) русам були візантійські кораблі, озброєні так званім “грецьким вогнем”, тобто користування лодіями давало змогу безперешкодно пересуватися і одночасно висаджуватися в будь-якому місці. Крім того, швидкість і економічність пересування забезпечувались тим, що військо було позбавлене необхідності тягнути за собою вже згадані вози з провіантом. Отже, флот русів завжди виступав тією мобільною базою і відправною точкою, з якої руси здійснювали свої сухопутні операції. Напевно, крім опису суворого спартанського способу життя Святослава, літописець мав на увазі і це, коли говорив: “І возів за собою не возив, ні котлів... і шатра не мав” [11, с. 46]. Враховуючи вищесказане, найвигіднішим з військової і географічної, точок зору, а, значить, єдиним напрямком, по якому почався похід Святослава на Хазарію, був рух вниз по Дніпру. Тим більше наступний хід подій повністю узгоджується з літописом, якщо відкинув сфальшоване повідомлення під 964 роком про Оку і в’ятичів, що фактично довели А. Шахматов і М. Грушевський. Далі військо русів, пройшовши Чорне і Азовське моря, висаджується на Дону перед Саркелом (Білою Вежею), де його чекало хазарське військо на чолі з каганом. Хазарське військо було розгромлене, а Саркел як головний оборонний рубіж хазар взято. Подальший хід подій, який описаний в літописі, на думку Т.М. Калініної, не узгоджується з арабськими джерелами, оскільки літопис “не говорить о розгромі тех хазарских городов, какие упомянуты Ибн Хаукалем” [25, с. 91]. Але в літописі чітко згадано порядок підкорення північно-кавказьких племен. Сумнівно, щоби руси після розгрому хазар біля Саркела, остаточно не добили їх взяттям головних хазарських міст Итиля і Семендера. Чи могли вони так ризикувати, залишивши недобитих хазар у себе в тилу і піти в напрямку з-під Білої Вежі на ясів, а потім касогів. Все-таки ці племена не були головною метою цієї військової компанії, а головною ціллю були хазари, тому існувала необхідність захоплення їхньої столиці Итиля і торговельного центру Семендера. Після цього руси вирушили на захід, на Тмутаракань, по дорозі захоплюючи вже згадані північно-кавказькі племена. Можливо, що вже від часу військових дій 944–945 рр. Тмутаракань знаходилась під владою київських князів [9, с. 52]. Ймовірно в цьому місці руси сіли на свій флот, що їх тут очікував, і попереднім шляхом повернулися до Києва. По суті Т.М. Калініна, завдяки своєму глибокому знанню східних джерел, доходить висновку, що військові дії русів зовсім не зачепили Волзьку Булгарію. На її думку, в Ібн Хаукаля Волзька Булгарія перепутана з Дунайською Булгарією. Вона пояснює це тим, що свій твір він писав значно пізніше за згадані події, це і стало причиною плутанини [25, с. 96]. Тезу про відсутність військових дій на території Волзької Булгарії вона підтверджує археологічними даними [25, с. 101].

Необхідно зазначити, що тільки визнання руху війська Святослава вниз по Дніпру до Чорного і Азовського морів, а далі по Дону вгору і вниз по Волзі, дає можливість вирішити накопичені за довгий час суперечності в історичній науці з цієї проблеми, а також пов’язаними з цим спекуляціями. Яскравими прикладами таких спекуляцій можуть бути вже згадані твердження

Л.М. Гумільова, а також А.М. Сахарова, який, тенденційно використовуючи повідомлення Ібн Хаукаля в перекладі Кромерса, взятого зі статті Калініної, намагається довести, що цей маршрут пролягав через Оку [20, с. 41].

Намагання деяких вчених географічно прив'язати східний похід до Оки призводить до того, що цей маршрут Святослава набирає просто-таки карколомного характеру. Крім не виправданого нічим обхідного гаку на північ, Святослав змушений був би після завоювання (якщо спускатися за течією Волги) Ітиля, Семендера, ясів і касогів і, фактично вийшовши до Керченської протоки, повертатися до Білої Вежі, де, згідно з літописом, були розгромлені основні сили хазар. Після цієї перемоги Святослав знову повертається до Керченської протоки [20, с. 93–94]. Навіть за всієї, м'яко кажучи, алогічності цього маршруту виникає ще одне питання. Чому головні сили хазар не зустріли тоді русів біля Ітиля, а також чому очікували русів біля Білої Вежі, а не вдарили їм у спину, поки руси воювали з ясами і касогами? Як бачимо, цей маршрут не виправданий ні з географічної, ні з військової, ні з історичної точок зору.

1. Шахматов А.А. Южные поселения вятичей. – СПб., 1907. 2. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. 3. Грушевський М.С. До питання про розселення в'ятичів // Записки НТШ. – Т. 98. 4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т. – К., 1991, 2000. 5. Грушевський М.С. Твори. – Т. 6. – Львів, 2004. 6. Белинский В. Страна Моксель. – Т. 2. – К., 2006. 7. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М., 1971. 8. Мавродин В.В. Начало мореходства на Руси. – Л., 1949. 9. Мавродин В.В. Русское мореходство на южных морях. – Симферополь, 1955. 10. Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. 11. Повесть временных лет. – Ч. II. – М. – Л., 1950. 12. Гумильов Л.М. Древняя Русь и великая степь. – М., 1989. 13. Гумильов Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. – М., 1992. 14. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення давньоруської держави в VII – X ст. – К., 1963. 15. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М., 1962. 16. Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. – М., 1967. 17. Кропоткин В.В. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII – в первой половине IX веков // Славяне и Русь. – М., 1968. 18. Янин В.В. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956. 19. Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н.э. // СА. – М., 1955. 20. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. – М., 1991. 21. Рыбаков Б.А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы. – М., 1969. 22. Шевченко Ю.Ю. На рубеже двух этнических субстратов Восточной Европы VIII –X веков // Этнография народов Восточной Европы. – Л., 1977. 23. Калинина Т.М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. – М., 1976. 24. Білецький А.В. Військова діяльність Святослава Хороброго в оцінці Михайла Грушевського // Вісник НУ “Львівської Політехніки” “Держава та армія”. – 2007. – № 584. 25. Склярєнко В. Русь і Варяги. – К., 2006.